

POLGÁR SZABOLCS

KELET-EURÓPA ÉS A NOMÁD BIRODALMAK (4-13. SZÁZAD)

Jelen tananyag a Szegedi Tudományegyetemen
készült az Európai Unió támogatásával.

Projekt azonosító: EFOP-3.4.3-16-2016-00014

	Polgár Szabolcs	Olvasási idő	
	A középkori világ	kb. 60 perc	

KELET-EURÓPA ÉS A NOMÁD BIRODALMAK (4-13. SZÁZAD)

Ebben a tananyagban a kelet-európai sztyepp birodalmairól lesz szó: I. Az eurázsiai sztyepp birodalmi és Kelet-Európa; II. Magna Bulgaria, Kazár Kaganátus, Arany Horda; III. A Kárpát-medence és a Dunai Bulgária. A nagyobb összefüggésekre érdemes figyelni, hogyan tudjuk elhelyezni a kelet-európai (nyugat-eurázsiai) nomád birodalmakat az eurázsiai sztyepp keretei között, és milyenek voltak a kapcsolataik a szomszédos nem nomád birodalmakkal.

I.

Birodalmak az eurázsiai sztyeppzóna keleti és nyugati részén

Kelet-Európa az eurázsiai sztyeppzóna nyugati része, amely sok mindenben különbözik a tőle keletre fekvő területtől. Keleten a nomád birodalmaknak stabilan és hosszú időn keresztül a mai Mongólia területe volt a bölcsője és központi magja. Ezen kívül még Mandzsúriában alakultak ki nomád törzsszövetségek, amelyek Kína vetélytársaivá tudták kinőni magukat. Mongóliától nyugatra, a Kazak-sztyeppen már nem látunk ilyen folyamatos birodalmi hagyományt, de fontos birodalmak itt is voltak, főleg a 9-12. században. Még nyugatabbra úgyszintén nem volt folyamatos birodalmi hagyomány.

Azért néhány nomád birodalom itt is létezett: **hun, avar, türök, onogundur-bulgár, kazár**, és végül a **mongol** (*Arany Horda*). A hunok és avarok hatalmának kiteljesedése a Kárpát-medencében ment végbe. A többi birodalom a Kárpátoktól keletre alakult ki. Ha megnézzük a névadó népek eredetét, azt látjuk, hogy a hatból négy **Belső-Ázsiából** érkezett Európába. Az onogundur-bulgárok birodalmába tartozó *onogurok* szintén keletről (Szir-darja-vidék) érkeztek az 5. század második felében (az *onogundur* és *onogur* népneveket különböző etnonímának vesszük, de van olyan vélemény is, amely szerint ugyanannak a névnek két különböző változatáról van szó). Az is látható, hogy a **türkök** és a **mongolok** esetében egy már Belső-Ázsiában kialakult birodalom nyugati terjeszkedéséről van szó. Tehát jól érzékelhetően Kelet-Európa nomád birodalmi a belső-ázsiai nomád birodalmi hagyomány képviselői, és kialakulásuk is azzal a földrajzi régióval volt kapcsolatban: keletről érkező népek „hozták” magukkal a tapasztalatokat és a képességeket a birodalomszervezéshez, vagy már a kialakult, vagy formálódó birodalmak terjesztették ki uralmukat az eurázsiai sztyeppzóna nyugati részére.

birodalom neve	ideje	központi része	Európaig terjeszkedett-e?
----------------	-------	----------------	---------------------------

Sziung-nu	ie. 4/3. sz.-iu. 1-2. sz.	Mongólia	nem
Szien-pi	kb. 155 – kb. 390	Mongólia	nem
Zsuan-zsuan	kb. 330-552	Mongólia	nem
Heftalita	kb. 350-569 körül	Közép-Ázsia	nem
Első Türk	552-630/659	Mongólia	igen
Második Türk	682-745	Mongólia	nem
Ujgur	745-840	Mongólia	nem
Kirgiz	840-kb. 924	Mongólia	nem

Karluk/Karahanida	840-1212	Közép-Ázsia	nem
Kitaj	907-1124	Mandzsúria/Kína	nem
Dzsürcsi	1125-1234	Mandzsúria/Kína	nem
Karakitaj	1125-1218	Közép-Ázsia	nem
Mongol	1206-15. század	Mongólia	igen

táblázat: Belső-Ázsia nagy "nomád" birodalmai a 15. századig

A belső-ázsiai nomád birodalmak közül időben az első a sziung-nuk birodalma volt. Róla viszonylag részletes forrásokkal rendelkezünk és tudjuk rekonstruálni a felépítését és működését. A Sziung-nu Birodalmat kettősség jellemezte: egyrészt egy hatalmas területre kiterjedő birodalom volt, amely Kínával vetélkedett, tehát kifelé erős és egységes volt, de másrészt a belső szerkezete egy kevésbé centralizált, inkább a birodalmat alkotó törzsek föderalisztikus szövetségi rendszere volt. Az uralkodó hatalmát a törzsi arisztokrácia korlátozni tudta. Az uralkodó a szövetséges törzsek fölé kormányzókat helyezett, amelyek a vezető nemzetség érdekeit képviselték. A törzsfők engedelmeskedtek nekik, így a vezető klán biztosítani tudta a birodalom számára szükséges hadsereget, amellyel adókat, hadisarcot tudott kikényszeríteni a kínaiaktól. Továbbá ez a rendszer kiküszöbölte a törzsek egymás közötti belháborúit, tartós belső békét tudott biztosítani a birodalomban. A jövedelmekből a törzsi vezetők is kaptak, így érdemes volt részt venniük a konföderációban. Természetesen a törzsfők érdekei időnként ütköztek a vezető nemzetséggel, fellázadtak, vagy csak elégedetlenkedtek. Ilyenkor figyelembe kellett venni, hogy egy-egy lázadás milyen következménnyel járhat a vezető klánra nézve, ezért a birodalmak vezetői gyakran inkább egyezkedtek, kéréseket teljesítettek a belső béke érdekében.

A belső-ázsiai nomád birodalmak kialakulásának kérdésében megoszlanak a vélemények. Az egyik irányzat a nomád birodalmak kialakulását és létét Kínával, a földműves kultúrán alapuló birodalommal együtt, párba állítva magyarázza. Ezen belül többféle megközelítés van: centrum (Kína)-periféria (sztyepp), (a kínai technológiai újításokat a nomádok a periférián sikeresen átvették, és ezzel megalapozták a birodalmukat); erő-ellenerő (a kínai

feltartóztatás politikájával szemben a nomádok egyesítették erejüket); sikeres kínai birodalmi periódus – nomád birodalom felemelkedése (akkor alakult ki nagy nomád birodalom Kína határainál, amikor az egységes volt és bőséges javaiból könnyen tudott adni a nomádoknak is). A másik irányzat a nomád birodalom (elsősorban a sziung-nu) felemelkedését elválasztja Kínától és egy hosszú időszak saját, a sztyepp civilizációjának belső fejlődésével hozza kapcsolatba. Ennek az elgondolásnak az alapja, hogy a sztyepp más feltételeket kínált és a társadalmi kapcsolatok dinamikája más volt, mint a földműves civilizációban. A sztyepp hatalmas és ritkán lakott tér volt, ahol a mobilitás és mozgékonyág döntő szerepet játszott. Ennek eszköze elsősorban a ló volt. A javak, termékek, innovációk áramlása, cseréje folyamatos volt, mindenkire eljutott, egyes csoportok felértékelődtek, ami társadalmi változásokhoz vezetett. Egy együttműködő és egyidejűleg versengő világban vezetők emelkedtek ki, akik hierarchikus rendszert hoztak létre. Azonban a hatalom nem tudott igazán koncentrálni, éppen a mobilitás miatt, hanem “szétterült” sok kisebb központ között, ami megmaradt a birodalmak létrejöttét követően is (“befelé” föderalisztikus jelleg). Lényegében tehát az eurázsiai sztyeppzóna egy önálló civilizációs központnak tekinthető.

A nomád birodalom kialakulásának kérdése leginkább a sziung-nukat érinti, mivel a többi birodalom kisebb-nagyobb változtatásokkal ezt a tradíciót követte. A kérdés a kelet-európai nomád birodalmak szempontjából sem elhanyagolható. Itt azonban a sziung-nukkal egy időben nem jött létre hierarchikusan szervezett nomád birodalom a szkíta-szarmata korszakban. Másrészt pedig nem volt a közvetlen szomszédban olyan földműves birodalom, amelyet könnyen lehetett volna sarcolni. A perzsa-iráni birodalmaknak csak a határzónája ért el a Kaukázusig, a Római Birodalom keleti felét pedig a Fekete-tenger választotta el a kelet-európai sztyepptől.

Fontos kitérni a kelet-európai nomádok és a szomszédos földműves birodalmak kapcsolatára. Kelet-Európa nomád törzsszövetségei a két említett birodalommal (illetve a 7. század közepétől a perzsák helyett az arabokkal) nem érintkeztek széles szárazföldi határokon. Viszonylag szűk földrajzi zónákban voltak intenzív és folyamatos kapcsolatok. Ezek a zónák gazdasági, katonai, közlekedési szempontból felértékelődtek mindkét oldal számára. Az egyik ilyen zóna a Kaukázus, a másik a Krím-félsziget volt.

A **Kaukázus** egy természetes határ volt, amely önmagában is védelmet nyújtott a déli oldal (Transzkaukázia) országainak. A hegység központi részén **Derbent** és a **Darieli-hágó** voltak a fő átjárók. Ezeket a perzsák, majd az arabok is igyekeztek a kezükben tartani, Ennek ellenére a nomádok már a szkíta kortól kezdve többször átjutottak itt és benyomultak Transzkaukáziaiba és még esetleg azon túli területre is. A **Szászánida Birodalom** idején komoly építkezésekkel megerősítették a derbenti átjárót védő erődrendszert. A *Pax Chazarica* alatt az egyik fő útvonal a Kaukázuson keresztül kötötte össze a Kalifátust a Kaganátussal. A hegység északi részén **Alánia** volt még jelentős ország. Az alánoknak jó kapcsolataik voltak a bizánciakkal, és a Kaukázus nyugati részén keresztül is vezettek utak, amelyek a Volga alsó folyása és a Fekete-tenger közötti közlekedést biztosították (a 6-7. században a bizánci-türk barátkozás idején, de később is használták a Közép-Ázsia felé utazók és onnan érkezők). A

déli oldalon **Armenia**, a kaukázusi **Albánia** és a **Grúziát** alkotó királyságok és fejedelemségek voltak. Az arab hódítás azonban bekebelezte ezeket az országokat, csak a Kalifátus széttagozódása következtében nyerték vissza önállóságukat. A 11-12. században a szeldzsukok terjeszkedtek a Kaukázus irányában. A mongol hódítást követően pedig két mongol birodalomrész, az **Ilkánida Perzsia** és az **Arany Horda** osztozkodott a területen.

A **Krím-félsziget** a Kaukázusnál jóval kisebb kiterjedésű. Két nagyobb földrajzi zónája van, északon sztyepp, délen pedig hegység, amelynek déli lejtői a tengerpartig érnek. Ezen a déli partszakaszon az ie. 7-6. századtól kezdve görög gyarmatvárosok jöttek létre, amelyeknek lakossága kapcsolatokat alakított ki az északi részen lakó nomádokkal. A római-bizánci időszakban a Krím szerepe fontos volt a birodalom nomád-politikája szempontjából. A félsziget legfontosabb városa **Kherszón** volt (az ókori **Khersonészosz**, a mai Szevasztopol mellett). A hegyvidéken volt a *krími gótok* fejedelemsége, akik keresztények voltak. A félsziget északi része a 7. században bulgár, utána a 10. századig kazár ellenőrzés alatt volt, de az említett nomád hatalmak a félsziget keleti részét (Kercsi-félsziget), illetve a tengerszoros túlsó oldalán a Tamany-félszigetet is birtokolták). 840 körül a bizánci hatalom *themát* (katonai körzet) létesített *Kherszón* központtal. A kazár birodalom utáni időkben a Tamany-félszigeten a ruszok vetették meg a lábukat. A 13. században itáliai kolóniák létesültek a tengarparton, a két legfontosabb **Kaffa** és **Szudak** volt. Az itáliai kereskedők a mongol korban is fontos szerepet töltek be, együttműködve az Arany Hordával a távolsági kereskedelemben.

II.

Magna Bulgaria, Kazár Kaganátus, Arany Horda

Kelet-Európára visszatérve, a Fekete-tenger melléki **Bulgáriával** érdemes egy kicsit részletesebben is megismerni. Ez a birodalomalapítási kísérlet jelzi, hogy az eurázsiai sztyepp nyugati felén saját erőből is létre tudott jönni jelentős hatalmi központ. De azért azt sem szabad elfelejteni, hogy néhány évvel előtte még a **Nyugati Türk Birodalom** uralta a területet, így a minta adott volt. **Kuvratról** és népéről elsősorban bizánci források őriztek meg híradásokat, de fontos forrás az *Óbolgár Fejedelmi Lista* és az *Örmény Földrajz* is. Kuvrat a **Dulo-nemzetségből** származott; ezt azért érdemes megemlíteni, mert ez a név már jóval korábban is előfordul a Fekete-tenger északi partvidékén. Gyermekeként Konstantinápolyban töltött néhány évet, talán a bizánci-nomád kapcsolatok egyik eleme, a fejedelmi „tűszok” küldésének eredményeként. Valamikor 605 körül azonban már hazatért, és ekkor került az onogundur-bulgárok élére, tehát néhány évvel a türk ellenes felkelést (600 körül) és az avarok kelet-európai hadjáratát (602 körül) követően (ezt megelőzően néhány évig egy *Gosztun* nevű vezér irányította a bulgárokat, és lehet, hogy az avarok ekkor még őket is uralmuk alá vonták). Így az is lehet, hogy Kuvrat is az avar kagán vazallusa volt ezekben az

években. A 7. századra keltezett örmény földrajzi leírás a bulgárok négy csoportját különböztette meg, amelyek a Kaukázustól északra, északnyugatra laktak, nyugaton pedig a területük kiterjedhetett az Azovi-tengerig, esetleg a Dnyeperig. Ez utóbbi csoport lehetett a **kutrigurok** népe, akiket Kuvrat 636 körül, vagy az után nem sokkal csatolt az országához. Ennek előzménye az avar uralom kelet-európai meggyengülése volt (Konstantinápoly sikertelen ostroma, *Samo* és a szlávok lázadása nyugaton, a bulgár lázadás és trónkövetelő fellépése a Kárpát-medencében). Ezt kihasználva Kuvrat elűzte a Fekete-tenger északi partvidékén lévő avar katonaságot, és nyugat felé kiterjeszkedett a Dnyeperig. Közben a bizánciakkal mindvégig szövetséges viszonyban volt, Herakleiosz császár (610-641) barátja volt. Ez a barátság még Kuvrat gyermekkorából eredt, amikor Konstantinápolyban nevelkedett és meg is keresztelkedett. A Herakleiosz halála után kialakult hatalmi harcban Kuvrat az elhunyt császár feleségét, Martinát támogatta. Kuvrat halálának évét a fejedelmi lista alapján 665-re tehetjük (ez az évszám persze nem száz százalékgig biztos, mint ahogyan az ilyen középkori genealógiák utólag kiszámított évszámái könnyen lehetnek tévesek). Halála után néhány évig még egy új fejedelem uralkodott (feltehetően legidősebb fia, *Batbaján*), de utána a birodalom részekre szakadt és keleti szomszédai, a kazárok foglalták el a területét. A bulgárok egy része nyugatra vándorolt el: a **Kárpát-medencébe**, illetve a Dnyeszter – Duna-vidékre: előbbieket az avar kagán vazallusai, utóbbiak pedig, **Aszparuh** vezetésével a **dunai Bulgária** megalapítói lettek (681). (fejléc: a Kuvratnak tulajdonított feliratos gyűrű a maloje perescsepiniói [Ukrajna] temetkezésből; szerző: Vaskots7, *Wikimedia Commons*)

Nagy Bulgária ('Régi Bulgária') (szerző: Szajci; *Wikimedia Commons*)

A **kazárokról** külön tananyagban volt szó, röviden itt csak annyit ismételnék meg, hogy a bulgárok által létrehozott birodalmat „örökölték”, és sikeresen irányították. A kezdeti időszakban ők is a bizánciakkal próbáltak barátságos kapcsolatot fenntartani. Ez sikerült is, már a 7. század első harmadában katonai segítséget adtak nekik, majd több dinasztikus házasságról is tudunk a két birodalom között. Bizánci részről ajándékokat küldtek a kazár vezetőknek, a diplomáciai kapcsolatokat folyamatosan fenntartották (*Cirill-Konstantin útja* 860 körül, *Sarkel* felépítése 840 körül), valamint a kazárok nem akadályozták a *keresztény*

térítést (a bizánciak térítő püspökségeket terveztek létesíteni Kazáriában a 8-9. században). A 8. század végétől azonban Transzkaukázia, és azon keresztül az iszlám világ irányába is sikerült baráti kapcsolatokat kialakítani. A meginduló kereskedelemnek köszönhetően a kazárok még hosszú ideig fenn tudták tartani uralmukat Kelet-Európa jelentős része felett.

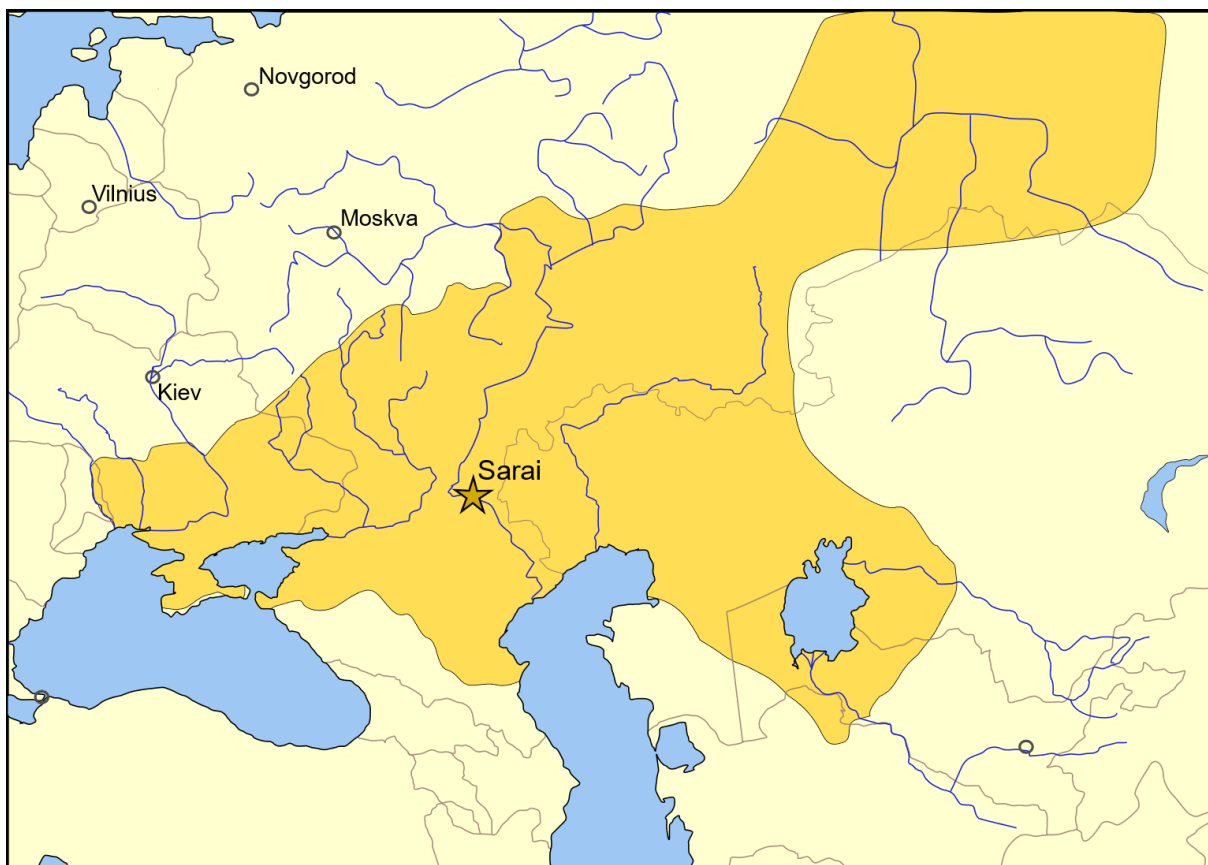
A kazár korszak azért kivétel bizonyos szempontból, mert ekkor **hosszabb időre** egy valódi „belső-ázsiai” típusú nomád birodalom alakult ki Európa keleti felén, ami korábban nem volt jellemző. Persze azért nem teljesen előzmény nélküli a jelenség, mert a hunok is ebbe az irányba fejlődtek, de az avarok is eljutottak a birodalmi szintű szervezettségig, igaz a Kárpát-medencében. A kazárok előtt volt egy hasonló kísérlet a kelet-európai sztyeppen is: ez volt Magna Bulgaria, az onogundur-bulgárok birodalmi kísérlete, ami egy személyhez kötődött igazán, Kuvrathoz, és az ő halála meg is akasztotta ezt a folyamatot. A kazárok lettek azonban ennek az örökösei, mivel el is foglalták a kelet-európai „Régi” Bulgáriát.

A **mongol** birodalom már egy más korszakhoz tartozik. A mongolok Kelet-Európában több hatalmi centrummal, több kulturális, civilizációs hagyománnyal találkoztak: **Volgai Bulgária** az iszlám, a **Rusz** a bizánci civilizáció, a **kunok** pedig a sztyepp világának hagyományát képviselték. A mongol hódítás gyors volt és mindhárom civilizációs zónára kiterjedő. A mongolok berendezkedtek a terület déli részén, a sztyeppen, amely számukra a hazai környezetet biztosította. A 13. század végére lényegében elszakadtak a mongóliai-kínai birodalmi központtól és ettől kezdve önálló birodalomként tekinthetünk rájuk. A mongol uralom Kelet-Európában hosszú ideig tartott, a mongol utódállamok közül a leghosszabb ideig. A kelet-európai mongol birodalom, az Arany Horda diplomáciai kapcsolatokat épített ki szomszédaival, a **Bizánci Birodalommal**, **Egyiptommal**, a **római pápákkal**, a **nyugati uralkodókkal**, de **Magyarországgal** is. Keresztény térítőket is fogadtak. Eközben szilárdan uralmuk alatt tartották a Rusz nagy részét, az egykori Volgai Bulgáriát és a sztyepp őslakos nomádjait. A birodalom több virágzó és stagnáló, vagy hanyatló időszakot élt meg, és néhány válságot is. A 15. században már látszottak a hanyatlás jelei, a **Krím**, majd a Kazány központú **Kazányi Kánság** is önállósult, végül a megerősödő Moszkvai Fejedelemség is visszanyerte függetlenségét, és a Horda története hamarosan véget ért.

*Kutlug Temür kán (1397-1399) által kiadott **jarlik** (oklevél, rendelet) (1397) és Özbek kán (1313-1341) által kiadott **paiza** (hatósági táblácska) (Állami Történeti Múzeum, Moszkva) (szerző: Lapot') (Wikimedia Commons)*

Az Arany Horda 1389-ben (Wikimedia Commons)

III.

A Kárpát-medence (hunok, avarok, magyarok)

A Kárpát-medencében több keletről érkező nomád törzsszövetség is tartósan fenn tudott maradni. A **hunok** az 5. században, az **avarok** a 6. század közepétől egészen a 8-9. század fordulójáig itt rendezték be hatalmi központjukat. A Kárpát-medence — ellentétben a Fekete-tengertől északra elhelyezkedő sztyeppről — hosszú szárazföldi határon érintkezett a **Római (Keletrómai) Birodalom** északi szélével. Ezért a Kárpát-medencéből kiindulva könnyen fenyegetés alatt lehetett tartani a római területeket. A hunok és az avarok is erre rendezkedtek be, azaz katonai és diplomáciai eszközökkel, nyomásgyakorlással, fenyegetéssel adót, hadisarcot, rendszeres ajándékokat kényszerítettek ki szomszédjuktól. A hun hatalom rövid életű volt, a birodalmi kísérlet *Attila* király halála (453) után véget ért, az avar hosszabb ideig

tartott, az 560-as évektől 626-ig, ezután néhány évtizedig még valamennyi arany érkezett, de a 8. században már csak alig és talán nem is rendszeresen. A **magyarok** is az előző két nomád birodalomhoz hasonlóan léptek fel a 9-10. század fordulójától kezdve, csak a fő irány számukra nyugat volt, a bizánciak felé nem voltak ilyen aktívak (talán a korábbra visszamenő baráti kapcsolatoknak köszönhetően). A magyarok esetében is ugyanazt a célt szolgálták a megszerzett javak, mint a hunoknál és avaroknál: a vezető nemzetség és a szövetséges törzsfők fegyveres kíséreteinek fenntartását. Ez egészen a 10. század közepéig-utolsó harmadáig működött, de ekkortól egyre nehezebben leküzdhető akadályok emelkedtek a zsákmányszerzés előtt, mindenek előtt a kialakulóban lévő **Német-Római Birodalomnak** köszönhetően. Erre az új helyzetre és kihívásra adott sikeres választ a magyar politikai elit, amikor elindította azt a nagy átalakulást, ami *államalapításnak* nevezünk. Ezzel a magyarság végleg kilépett az eurázsiai sztyepp (politikai) világból, hasonlóan a dunai bulgárokhoz, akik már korábban végigjárták ezt az utat a Balkánon.

Lovas íjász ábrázolása az aquileiai székesegyház altemplomában (Wikimedia Commons)

Dunai Bulgária

A **dunai bulgárok** története a 7-8. század fordulójától már kívül esik a kelet-európai sztyepp történetén, de mégis sok szállal kapcsolódik hozzá. Mindenekelőtt maguk a bulgárok jelentik

ezt a kapcsolódást, akik keletről hozták magukkal a sztyepp civilizációját, az államszervezési tapasztalatokat, a hatékony hadviselést, de olyan kulturális hagyományt is, mint a belső-ázsiai időszámítási rendszer, amely a bulgár uralkodók genealógiájában, az úgynevezett *Óbolgár Fejedelmi Listában* is megtalálható.

Óbolgár Fejedelmi Lista: Egy 15. századi orosz évkönyvben maradt fenn a korai bulgár uralkodók neveit, nemzetségüket és uralkodási idejüket tartalmazó felsorolás. Az eredeti felirat valószínűleg görögül készült és oszlopra volt felírva. A keletkezési idejét a 8. századra teszik, a listában szereplő fejedelmek uralkodási ideje alapján. A lista több érdekességet és talányt tartalmaz. Az első név, *Avitochol* egyik azonosítása *Attila*, ami a protobulgárok esetleges hun eredetére vagy kapcsolataira utal. De *Avitochol* lehet *Jáfet* is, ez pedig a középkori keresztény felfogást tükrözi, a népek bibliai besorolását, amelyben Noé három fia közül valamelyiknek a leszármazottjaként tekintettek egy-egy népre. Az *Avitochol-Attila* azonosítást erősítheti a második helyen feltüntetett *Imik* név, amit *Attila Imek* nevű fiával lehet azonosítani. Mindkettejük nemzetsége a *Dulo* volt. Egy ehhez nagyon hasonló név pedig a magyarországi *gestákból* ismert: *Dula* alán fejedelem egyik lányát *Hunor*, a másikat pedig *Magor* vette feleségül, ami a honfoglalás előtti magyarok és *alánok* közötti kapcsolatokra utal. A lányokat *Belár* fejedelem fiainak feleségeivel és gyermekeivel együtt rabolták el a magyarok. A *Belár* név a bulgár népnév egy kései, a *volgai bulgároknál* használt alakja.

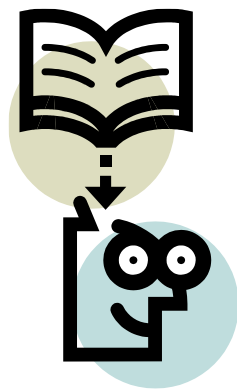
Ha összehasonlítjuk a három „birodalmi korszakot”, több hasonlóságot is észrevehetünk:

1. Nagy területi kiterjedés, jelentős lakossággal. Mivel a kelet-európai síkság összefüggő szárazföld, a természetes határai leginkább a tengerek (északon és délen), ezért a területi terjeszkedés ezen birodalmak számára magától értetődő volt („természetes határok” elérése; ezt a stratégiát követte később az Orosz Birodalom is).

2. Mindegyik nomád birodalom a sztyeppen rendezte be központját, és onnan irányított. Ez a közeg volt számukra a megszokott, természetes és biztonságos. A bulgárok és kazárok esetében északon, a letelepedett lakosság nem jelentett fenyegetést, mert ott ekkor még nem alakult ki tartósan létező hatalmi központ. Ezzel szemben a mongolok itt már egy erős hatalmi, katonai és civilizációs központtal találkoztak, a Russzal, amely politikai széttagoltsága miatt nem tudott nagyobb ellenállást kifejteni. Bizonyos mértékig a Volgai Bulgária is hasonló jelenség volt, mert a sztyeppről kicsit északabbra helyezkedett el, hatalmas erdei háttérrel. A mongolok nem is telepedtek be ezekre a helyekre, különösen a városokat kerülték, helyette délen, a sztyeppen rendezték be központjukat, a nomád világban. Ezzel elkerülték a számukra idegen orosz civilizáció asszimilációs hatását. Van olyan vélemény, amely szerint ezért tartott olyan sokáig a mongol uralom a Ruszban: az oroszoknak nem volt lehetőségük asszimilálni a hódítókat.

3. A nomád birodalmak alkalmazkodók voltak, a helyi sajátosságokhoz igazodtak. Együttműködők voltak a szomszédos birodalmakkal, ez főként a Bizánci Birodalomra igaz: a három közül egyik nomád birodalom sem háborúzott tartósan a bizánciakkal, és nem is akarták elfoglalni azt. Ebben az is szerepet játszott, hogy a kelet-európai sztyeppet a Fekete-tenger hosszú szakaszon természetes határt alkotva elválasztotta a birodalomtól. 4. A nagy terület és népes lakosság irányítása valamilyen mértékű intézményrendszer kialakítását tette szükségessé. Ez részben saját, nomád birodalmi hagyomány alapján történt, de részben a szomszédos letelepedett földműves civilizációk mintáját is követve. A nomádok

hagyományosan nyitottak voltak a különböző vallások iránt. Ezek képviselői a nomád uralkodói központokban és másutt is kolóniákat alkottak, kiváltságokat is kaptak az uralkodóktól, és különböző feladatokra is felkérték őket. Ezért a különböző vallások, civilizációs vívmányok (építészet, művészet, irodalom, termelési technológiák stb.) beáramlottak ezekbe a birodalmakba, és hatással voltak a helyi civilizációra. Adott esetben nagy területen elterjedtek és hatással voltak a helyi lakosságra, a társadalom alsóbb rétegeihez is eljutottak. Az onogundur-bulgár és kazár birodalmak hatását egyáltalán nem kell egyoldalúan negatívnak értékelni. A mongolok esetében árnyaltabb a helyzet. A Rusz kétségtelenül rosszul járt velük, ami a rövid és hosszú távú folyamatokban is megmutatkozott.

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

Angelov, Dimitar: A bolgár állam megalakulása és történelmi jelentősége. In: *Bulgária 681-1981*. Szerk.: Niederhauser Emil, Palotás Emil. Budapest 1989, 27-41.

Barfield, Thomas: *The Perilous Frontier. Nomadic Empires and China*. Cambridge (MA) – Oxford 1992.

Beckwith, Christopher: *Empires of the Silk Road. A History of Central Asia from the Bronze Age to the Present*. Princeton – Oxford 2009.

Beševliev, Veselin: *Die protobulgarische Periode der Bulgarischen Geschichte*. Amsterdam 1981.

Di Cosmo, Nicola: Ancient Inner Asian Nomads: Their Economic Basis and Its Significance in Chinese History. *The Journal of Asian Studies* 53/4 (1994), 1092-1126.

Golden, Peter B.: *Nomads and Sedentary Societies in Medieval Eurasia*. Washington DC 2003.

Honeychurch, William: *Inner Asia and the Spatial Politics of Empire. Archaeology, Mobility, and Culture Contact*. New York 2015.

Khazanov, Anatoly, M.: *Nomads and the Outside World*. Transl.: Crookenden, J. forew.: Gellner, E. Madison 1994².

László Ferenc: A kagán és családja. *Kőrösi Csoma Archivum* 3 (1940), 1-39.

Róna-Tas András: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest 1997².

Róna-Tas András: Hol volt Kuvrat Bulgáriája? In: *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Szerk.: Felföldi Szabolcs, Sinkovics Balázs. Magyar Őstörténeti Könyvtár (=MÖK) 15. Budapest 2001, 67-87.

Schäfer, Tibor: *Untersuchungen zur Gesellschaft des Hunnenreiches auf kulturantropologischer Grundlage*. Hamburg 1998.

Schäfer Tibor: A hun királyi intézmény és hatalom. In: *A Kárpát-medence és a steppe*. Szerk.: Márton Alfréd. MÖK 14. Budapest 2001, 19-27.

Sztepanov, Cvetelin: *Lovasnomád birodalmak és városlakók*. Fordította: Csíkhelyi Lenke. Budapest 2008.

Vásáry István: Nép és ország a türköknél. In: *Nomád társadalmak és államalakulatok*. Szerk.: Tőkei Ferenc. Budapest 1983, 189-213.

Vásáry István: *Az Arany Horda*. Budapest 1986.

Vásáry István: *A régi Belső-Ázsia története*. MÖK 19. Budapest 2003².

Ziemann, Daniel: *Vom Wandervolk zur Grossmacht. Die Entstehung Bulgariens im frühen Mittelalter (7.-9. Jahrhundert)*. Köln – Wien 2007.

Zimonyi István: Az eurázsiai steppe nomádjai és szomszédai. *Acta Universitatis Szegediensis Acta Historica* (=AUSZ AH) XCIX (1995), 65-75.

Zimonyi István: Az eurázsiai steppe nomádjai és a Közel-Kelet beduinjai. *AUSZ AH* CXII (2002), 99-109.

Zimonyi István: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról*. A Ğayhānī-hagyomány Magyar fejezete. MÖK 22. Budapest 2005.

Zimonyi István: A nomádok jelentősége a középkori Európában. *AUSZ AH* CXXVII (2011), 98-105.

Zimonyi István: *A magyarság korai történetének sarokpontjai. Elméletek az újabb irodalom tükrében*. MÖK 28. Budapest 2014.

További irodalom a nomád témájú tananyagokban (hunok, avarok, türkök, kazárok stb.)